

Jacques Guyard, Députés. Adopte le 22 décembre 1995. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.assemblee-nationale.fr/rap-enq/r2468.asp>. – Дата доступу : 20.02.2012

19. Rapport fait au nom de la commission d'enquete partie II // ENQUETE PARLEMENTAIRE visant à élaborer une politique en vue de lutter contre les pratiques illégales des sectes et le danger qu'elles représentent pour la société et pour les personnes, particulièrement les mineurs d'âge. Chambre des Représentants de Belgique. – Bryusel, 1997. – P.306.

Шабашов А. В.

УДК 572.9:81'373.23(=163.2)(477)(478)

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ТЕРМІНІВ СПОРІДНЕНОСТІ БОЛГАР

Дана розвідка присвячена історії дослідження системи термінів спорідненості болгар як метрополії, так і в Україні та Молдові. Автор доходить висновку, що дотепер склалася певна традиція в дослідженні системи спорідненості болгар метрополії, але цей бік культури у болгар України і Молдови розпочав досліджуватися лише на початку 1990-х років в Одеському університеті.

Ключові слова: *терміни спорідненості, система термінів спорідненості, болгар.*

Дослідження етнології болгарського населення Північного Причорномор'я завжди займало значне місце серед наукової проблематики одеських науковців, зокрема в Новоросійському (Одеському) університеті [40, с. 35-54]. Однією з актуальних проблем в дослідженнях болгар є вивчення їх системи термінів спорідненості, так як спорідненість та її термінологічний вираз займає в повсякденному житті цього

етносу виключне місце [23, с. 243]. Дана розвідка присвячена історії дослідження системи термінів спорідненості болгар як метрополії, так і в Україні та Молдові, в якій певні досягнення є і у представників Одеського університету.

Достатньо повне дослідження термінології і системи термінів спорідненості болгар метрополії було здійснене в 1970-і роки колективом співробітників Інституту етнографії Академії наук Болгарії І. Георгієвою, Д. Московою и Л. Радевою. Ними була підготовлена серія статей, що відбивають результати проведеного дослідження [23, с. 243-247; 10, с. 271-285; 11, с. 159-174; 12, с. 60-68; 7, с. 249-252].

Природно, і до, і після даного дослідження друкувалася література, присвячена термінології спорідненості болгар, але, в основному, вона носила чисто описову – фольклористичну і лексикографічну спрямованість. Вперше достатньо повний список термінології спорідненості болгар, хоча він далеко і не охоплює всієї етнічної території, увійшов до компендіуму Л. Г. Моргана [Див.: 8, с. 228]. Деякі терміни найшли відображення в відомому етнологічному атласі Дж. Мердока [Див.: 8, с. 229]. Разом з тим, основним досягненням в даній області є вищезгадане дослідження, тому зупинимося на ньому докладніше.

У своєму дослідженні автори використовували метод анкетування. Розроблений запитальник, що охоплює всі основні стосунки спорідненості і свояцтва [10, с. 277-278], був розісланий в школи низки сіл Болгарії, враховуючи відомі науковцям в країні етнографічні кордони. Отримані з близько 600 сіл [10, с. 278-284] відповіді, що охоплюють 10 % всіх сіл Болгарії і лягли в основу подальшого аналізу. Для контролю були здійснені також експедиційні поїздки, при яких був зібраний і додатковий матеріал [10, с. 274-275].

На основі зібраного матеріалу було розроблено 70 карт розповсюдження в країні окремих термінів і їх різновидів. На жаль, опублікованими були лише декілька з них – повні

карти розповсюдження терміну і звернення “мати”, розповсюдження різновиду терміну “мати”, розповсюдження терміну для позначення “сестри матері” [10, вклейка на сс. 276-277], сумарні карти розповсюдження терміну для позначення чоловіка сестри батька (а також сестри матері?) [23, рис. 2 на с. 246; 12, рис. 2 на с. 61] і району «термінів, що зустрічаються одиничне» (*зейка, гаго і ненчо*), а також «повторюваності» декількох термінів (*дядо і баба, леля і калеко, стрико і стричина*) [23, рис. 2 на с. 245].

Картографування показало наявність в Болгарії певних етнографічних меж, співпадаючих, в цілому, з межами, відомими за іншими джерелами, що, у свою чергу, може служити для пояснення етногенетичних і міграційних процесів в країні. Це особливо важливо, враховуючи етнографічну строкатість болгарських земель, специфіки походження і розвитку численних етнографічних груп болгар [23, с. 244-247; 10, с. 275-277]. Втім, подальшого розвитку ця тема у авторів не знайшла.

Наступним завданням, яке поставили перед собою І. Георгієва, Д. Московка і Л. Радева, стала типологізація самої системи термінів спорідненості болгар. Виділені ними типи також були картографовані, зроблена спроба їх пояснення [11, с. 160-172; 12, с. 62-68].

Дослідниками, відповідно до пануючої в “алгебрі спорідненості” парадигми, – на основі злиття /розділення прямий і бічний, а також – злиття /розділення батьківській і материнській ліній спорідненості в + 1, 0, – 1 і – 2 поколіннях, було виділено 3 типи системи термінів спорідненості, що існували у болгар ще в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У свою чергу, два з них представлені в двох варіантах.

Найбільш архаїчним є тип І, в якому в + 1 п послідовно розмежовуються батьківська і материнська лінії. Існують окремі терміни для сестри матері (*тетка*) і сестри батька (*леля*), для брата батька (*чичо*) і брата матері (*уйко*). У типі І-а також батьківська і материнська лінії розмежовуються і в

0 п, діти брата матері (*уйкови*), діти брата батька (*чичовчета*), діти сестри матері (*теткини*) і діти сестри батька (*лелинчета*) термінологічно розмежовуються. У типі I-б ці стосунки спорідненості об'єднуються під загальним терміном (*братовчеди*). Ареал розповсюдження типів I-а і I-б охоплює Північно-Західну Болгарію і Середньо-Західну Болгарію. Межа проходить через Врачанський і Софійський округи і досягає північної частини Благоевградського округу. У двох мікрорайонах підкреслюється злиття термінів висхідного покоління, що позначають сестру з боку батька і з боку матері (*леля* або *мета*) [12, с. 62-63, рис. 3 на с. 61].

Для своєрідного типу II, який поширений в Благоевградському округу, Родопах, Піріні, Странджі і взагалі південних районах країни (він уривається в південній частині Хаськовського і Ямбольського округів і по обох берегах річки Маріци), а також в декількох “островах” в Північно-Східній Болгарії, характерні наступні особливості. По-перше, – злиття термінів, що позначають сестру батька і матері (*леля* [у основній частині ареалу] або *мета* [у північній і середній частині Благоевградського округу]), по-друге, – в термінологічному злитті всіх сиблінгів (*братовчеди*), і, нарешті, по-третє, – в злитті в терміні *внук* [од.], *внуци* [мн.] дітей брата і сестри (– 1 п, бічна спорідненість) і дітей дітей (– 2 п, пряма спорідненість), тобто, зливаються терміни для позначення внуків і племінників [12, с. 63-64, рис. 7 на с. 64] (з помилковим підписом «схема III-а», слід – «схема II», в той час, як замість підпису «схема II» – на с. 63 – треба – «схема III-а»).

Нарешті, тип III, поширений в останній, основній частині країни (Північна Фракія, Середньо-Північна і Північно-Східна Болгарія) характеризується термінологічним об'єднанням сестри матері і сестри батька (*леля*), при збереженні розмежування батьківської і материнської ліній в чоловічому терміні першого висхідного покоління: брат батька – *чичо*, брат матері – *уйчо*. У типі III-а, при цьому, розмежовуються діти брата (*братов син*) і діти сестри (*сестрин син*), а в типі

III-б, який, по припущенню авторів, “є розвитком типу III-а і є найпізнішим етапом розвитку сучасної системи кровної спорідненості у болгар” – об’єднуються (*племенници*) [12, с. 63–64, рис. на с. 63 (вірний підпис: «схема III-а», замість «схема II»), рис. 8 на с. 64].

Далі дослідники намагаються намітити основні чинники, що зумовили існування різних типів системи термінів спорідненості у болгар: “Ми припускаємо, – пишуть вони, – що симетричний вид системи (тобто тип I. – *III. А.*) зі своєю багато розгорненою термінологією показує більш повно і чітко зв’язки і стосунки кровних родичів. Він проводить строге розмежування спорідненості по матері і по батькові. Цей симетричний вигляд, поширений в Північно-Західній і Середньо-Західній Болгарії і, можливо, пов’язаний з сімейно-родовими або сімейно-господарськими утвореннями (*голямо семейство, челядна задруга, задружно семейство*), в яких об’єднувалися малі сім’ї двох або декількох братів, іноді навіть з їх одруженими синами і з їх дітьми. У такому численному сімейно-родовому колективі кожна особа займає певне ієрархічне місце, виконує певну господарську функцію і належить до однієї з малих сімей, утворюючих колектив.

Перехідно-симетричний вид системи (тобто типи II–III. – *III. А.*) зустрічається в решті частин країни і є, ймовірно, пізнішим варіантом або етапом в розвитку системи термінів кровної спорідненості. Він близький до сучасних систем деяких європейських народів (англійці, росіяни, французи), схеми яких асиметричні (тобто – до лінійного типу. – *III. А.*) і відображають чіткіше зв’язки родичів при пануючій формі малої індивідуальної сім’ї” [12, с. 64-65]. В іншому місці своєї праці строге розмежування батьківській і материнській ліній спорідненості болгарські дослідники пояснюють дещо по-іншому – збереженням елементів системи, що відображає економічну єдність роду і родову екзогамію [12, с. 67].

В якості критики вказаного погляду, відзначимо, що у болгар строго дотримувалися патрилокальності, тому біль-

шість з родичів, що термінологічно строго розмежовуються, належали якраз до різних сімейно-споріднених колективів і, таким чином, не могли складати ієрархічну структуру, з певною господарською функцією кожного з її елементів з центром відліку в особі «особи, що говорить» – его. Так, брат матері належав до великої сім'ї батька матері, сама мати – до великої сім'ї батька его, до якої також могли належати тільки брати батька і його діти; сестри батька і сестри матері зі своїми дітьми – до сімейно-споріднених колективів своїх чоловіків.

Втім, якщо уточнити формулювання дослідників і визначити, що більш архаїчний, відповідний біфуркативно-лінійної моделі, тип системи термінів спорідненості західних болгар пов'язаний зі стійкішим збереженням у них архаїчної сімейно-спорідненої структури, а перехідні типи від біфуркативно-лінійної до лінійної системи відображають більш модернову соціальну організацію, що історично притаманна східним болгарам, то з такою думкою, на наш погляд, можна погодитися.

Відзначимо також дуже важливе і вірне зауваження І. Георгієвої, Д. Москової і Л. Радевої про те, що “територіальне відособлення різновидів схем і розповсюдження деяких термінів, пов'язаних з ними, дають нам підставу припускати, що вони *обумовлені не тільки суспільним розвитком, але і особливостями етногенезу болгарського народу* (курсив мій. – Ш. А.)” [12, с. 65].

У цьому відношенні найбільш показовий тип II (поширений в Південній Болгарії), в якому зливаються під одним терміном внук і племінник. Автори лише відзначають наявність подібної особливості в класичній латинській мові і те, що дана особливість, ймовірно, пов'язана з відмиранням авункулату [12, с. 67]. Незалежно від причин такого об'єднання, відзначимо, що дана особливість має чітко окреслений ареал розповсюдження, який охоплює, окрім Південної Болгарії, Італію (латинська мова), захід Балканського півострова і Пів-

денну Німеччину і, таким чином, враховуючи стародавність її походження, можливо пов'язана з автохтонним населенням цього ареалу, яке й передало дану рису етносам пізніших формацій. Таким чином, підкреслюється більш значна роль автохтонного (фракійського) компоненту при формуванні південних болгар, що, таким чином, простежується й за матеріалами системи термінів спорідненості.

До рис, пов'язаних з розкладанням родової громади і виникненням патріархальної сім'ї, що знайшло віддзеркалення в системі термінів спорідненості болгар, болгарські дослідники відносять виникнення вікових відмінностей в поколінні «особи, що говорить», і спеціальних термінів для старших братів і сестер [12, с. 68]. Однак, на наш погляд, ця особливість виникла у болгар під впливом своєрідних систем термінів спорідненості тюркських народів. Тут відзначимо лише наступне: велика «патріархальна» сім'я існувала у багатьох народів світу, але у більшості з них не спостерігається термінологічне виділення старших братів і сестер.

Що стосується визначення причин загальних особливостей системи термінів спорідненості болгар (її відносна архаїчність), то авторки вважають, що вони полягають в специфіці історичного розвитку болгарського народу в XV–XIX ст.: сповільненому темпі суспільно-економічного розвитку, порівняно слабкому розвитку міст і товарно-грошових відносин, а також – в особливостях його побуту, «в якому підтримувалися дуже тісні споріднені зв'язки. Ці постійні контакти між родичами в господарському і культурному житті визначали у великій мірі і існування розгорненої термінології спорідненості і тоді, коли сім'я вже стала індивідуальною.

Можна також допустити, що типи систем кровної спорідненості, які мають чітке територіальне відособлення, указують і на відомі особливості історичного і соціально-економічного розвитку районів, де вони збереглися» [12, с. 68].

Таким чином, болгарськими дослідниками І. Георгієвою, Д. Московою і Л. Радевою були закладені основи вивчення

болгарської номенклатури і системи термінів спорідненості. Була зібрана і картографована термінологія спорідненості, виділені основні типи і ареали системи термінів спорідненості, зроблена попередня спроба визначити детермінанти цих типів, а також загальних особливостей термінології спорідненості болгар. На жаль, надалі даний напрям досліджень в болгарській науці спеціального розвитку не отримав. Хоча окремі роботи, що стосуються системи спорідненості Болгарії, з'являлися і пізніше, але вони носили швидше уточнюючий характер.

Серед них – детальний емпіричний опис системи спорідненості населення Середніх Родоп [9, с. 79-113]. І. Георгієвою і Д. Московою була детально описана і картографована термінологія спорідненості 49 населених пунктів цього регіону. У системі термінів спорідненості тут було виявлено 2 основних типів, таких, що мають певні ареали розповсюдження. Для першого з них характерне часткове злиття материнської і батьківської ліній в терміні, що позначає сестру батька і сестру матері, при розмежуванні брата батька від брата матері. У другому – материнська лінія повністю розмежується від батьківської в термінах для позначення сестри матері, сестри батька, брата матері, брата батька. Деякі дані, як вважають автори, дають підставу припускати, що в цьому регіоні в кінці ХІХ ст. пряма і бічна лінії спорідненості зливалися в низхідних поколіннях в терміні *внук*, що позначав і внука, і племінника [9, с. 105, 109].

Таким чином, можна сказати, що в Середніх Родопах простежуються риси всіх трьох основних типів системи термінів спорідненості, виявлених в Болгарії в цілому, і, отже, цей ареал як би розташований на стику між трьома основними етнографічними зонами країни, що виділяються по типології системи термінів спорідненості, – заходом, півднем і сходом.

Автори відзначають, що “релевантними компонентами кровної спорідненості в розглянутій області є стать альте-

ра, часткове, – покоління, пряма і колатеральна лінії, стать зв’язуючого родича. У спорідненості за свояцтвом фігурують і додаткові складові, такі як характер зв’язуючої ланки (спорідненість за свояцтвом або кровна спорідненість), стать особи, що говорить, і ступінь віддаленості (через одного або більше родичів)” [9, с. 109]. Наголошується також, що зміни і в референтивної, і у вокативної підсистемі швидше відбуваються в поколінні особи, що говорить, або в низхідних поколіннях, тоді як висхідні покоління консервативніші [9, с. 110].

Що стосується джерел формування самої термінології спорідненості населення Середніх Родоп, то авторки пишуть: “При порівнянні термінологічних систем окремих ареалів виникає враження (?! – так! – Ш. А.) про наявність у використанні термінів тюркського і турецького походження, таких як *бубайко*, *бубамулу*, *була*, *баджанак*, *гюве* (даний список, виходячи з матеріалів цих дослідників, можна значно розширити. – Ш. А.). У болгар, чий предки були ісламізовані, терміни спорідненості – слов’яно-болгарські, такі як *башта*, *майка*, *брат*... Багато термінів, які уживаються, мають до турецький тюркський характер. У різних ареалах ступінь проникнення турецьких термінів різна – найбільш слабка в східній частині області, інтенсивніша – в західній... Але зміни з проникненням турецьких термінів наступили переважно в термінах звернення, що можна пояснити впливом адміністративного і релігійного життя на побут цього населення... Велика кількість цих термінів поширена і в решті Болгарії, наприклад, *бубайко*, *гюве* (Странджа, Східна Болгарія), *була*, *буля* (Східна Болгарія), *каинчо* (Східна Болгарія), а *олум* і *кызым* – майже повсюдно, як вираз емоційного відношення до сина, дочки, внука і взагалі молодшої людини. Слід мати на увазі, а це – виключно важливо, що проникнення деяких турецьких термінів не змінює структуру системи і її характер” [9, с. 110–111].

Дані твердження можна прокоментувати так. Вірним і надзвичайно важливим на наш погляд є зауваження про наявність значного тюркського пласту в термінології спорідненості болгар, причому він хронологічно і лінгвістично розподіляється на дотурецький і турецький.

Можливо, проникнення турецьких термінів і не змінило систему термінів спорідненості болгар (це вимагає додаткового аналізу, на нашу думку, дане твердження вірне лише частково), але ранньотюркський субстрат якраз зробив значний вплив на формування самої специфіки болгарської системи термінів спорідненості в плані принципів її вертикальної структуризації.

Що стосується турків, то, дійсно, вони самі в ході трансформації своєї соціальної структури, чи то під впливом автотонного населення, що влилося в їх склад, а також сусідів, чи то при переході від кочового способу життя до осілоземлеробського, в значній мірі загубили особливості давньотюркської системи термінів спорідненості, їх система стала досить близькою за своїми структуроутворюючими принципами до систем тих народів, що їх оточують – індоєвропейських, семітських, кавказьких.

Стаття І. Георгієвої, що вийшла в 1972 р., повторює основні висновки згаданих авторів, що були викладені вище [7, с. 249-252]. Відомий інтерес представляє інша її робота, що побачила світло в 1981 р. [8, с. 228-234]. У ній стисло характеризуються основні типи і особливості системи термінів спорідненості болгар, основні субетнічні особливості самої термінології спорідненості. У дослідженні окремо розглядаються референтивна і вокативна термінологія спорідненості, термінологія кровної спорідненості, спорідненості за свояцтвом, назви “інших” видів спорідненості (штучної спорідненості). Характеризуються основні риси системи спорідненості болгар діаспори, зокрема болгар України і Молдавії (докладніше про це – нижче). Визначаються соціальні і етнічні детермінанти, що зумовили систему термінів

спорідненості у болгар. При цьому важливим вважаємо висновок І. Георгієвої про наявність у східних болгар термінів спорідненості, що мають дотурецький тюркський характер [8, с. 233]. Більш того, автор підкреслює, що до дотурецьких рис слід відносити і таку особливість, як термінологічне розмежування у вокативної підсистемі в нульовому поколінні родичів залежно від їх віку [8, с. 233] (точніше – старшинства. – *Ш. А.*). До близьких висновків автор цих рядків незалежно прийшов через два десятиліття. Правда, список дотурецьких термінів І. Георгієвої (*калина, буля, каинчо*) можна значно розширити і уточнити. Термін *каинчо*, вірогідно, проник в болгарську мову (деякі його говірки) вже в турецький період, від турок та/або гагаузів.

Деякий розвиток отримало вивчення системи термінів спорідненості болгар метрополії і в радянській етнографічній літературі. До таких робіт відносяться невелике дослідження Л. В. Маркової [22] і стаття М. В. Никуліної [24, с. 82-85].

Своєрідними є погляди Л. В. Маркової на трансформацію південнослов'янської, зокрема, болгарської системи спорідненості і її співвідношення з еволюцією сімейно-спорідненої структури цих народів. Вона, спираючись на власні польові матеріали по термінології спорідненості болгар, а також на наявну літературу [22, с. 1], запропонувала оригінальну концепцію, що до певної міри не вписується в традиційну парадигму досліджень систем термінів спорідненості.

Типологія дослідниці базується на трьох, запропонованих нею критеріях: “найбільш послідовне розчленування родичів усередині групи пов'язано з поняттями про ступені спорідненої ієрархії. Вони виділяються на підставі різних комбінацій трьох змінних: рівня покоління, кількості народжень, відмітки і напрямку відліку” [22, с. 2], і складається з чотирьох типів, як вона пише, – “чотири принципи (або правила) побудови споріднених ступенів”. Це наступні “принципи”: 1) за рівнем покоління; 2) за кількістю народжень, відлічуваних до Его і Альтера від їх загальних предків-си-

блингів; 3) за кількістю народжень, відлічуваних до Альтера від його і Его загального предка; 4) за кількістю народжень від Его до Альтера з урахуванням рівня покоління [22, с. 3].

Перше правило рахунку спорідненості, відзначає Л. В. Маркова, найширше представлено в термінологіях Сербії, Чорногорії, Західної Болгарії і частині Македонії [22, с. 3].

“У ряді районів Південної Болгарії круг родичів, організованих за принципами генеалогічної відстані, розширений на пряму рідню від прадідів до дітей і на братів-сестер Его. Покоління розчленовування цим істотно порушується” [22, с. 4].

“У частині термінологій Македонії і Південної Болгарії за четвертим правилом маркіруються всі прямі родичі плюс сиблінгі Его і його батьків, а значна частина бічних родичів позначається як би з погляду прямих висхідних, при цьому всякий подальший предок Его організовує навколо себе такий же круг рідні, що і він сам. «Точка відліку» послідовно пересувається по прямій лінії вгору” [22, с. 5].

Нарешті, “в частині Хорватії і в Східній Болгарії круг родичів, що позначаються за четвертим правилом ще ширше, включаючи племінників, а в Хорватії і внучатих племінників” [22, с. 5].

При цьому Л. В. Маркова підкреслює, що “описані правила термінологізації розповсюджуються на яку-небудь частину тієї або іншої спорідненої номенклатури, створюючи її субструктури; однорідних структур не зустрічається. Але неодмінним елементом є 4 субструктура, і в той же час серед різноманітних її комбінацій з 1, 2 і 3 субструктурами виділяються такі, в яких одна з останніх переважає. Поєднання 4 субструктури з однією з трьох інших, що мають істотне значення, можна покласти в основу розрізнення структур споріднених ступенів. У описаних прикладах підібрані саме такі варіанти. Таким чином, 1 структура виділяється за ознакою присутності в ній першого і четвертого правил побудови споріднених ступенів, 2 – по другому і четвертому, 3 – по

третьому і четвертому правилах і, нарешті, в 4 домінує 4 субструктура, що поєднується з неспецифічними формами зв'язків в середовищі затухаючої рідні” [22, с. 7].

Зупиняючись на еволюції системи спорідненості південних слов'ян автор пише: “Прийнята нумерація типів структур споріднених ступенів відповідає, як нам здається, етапам їх розвитку, судячи по спостереженням над діахронними їх варіантами і перехідними формами. Вони показують, поперше, що питома вага 4-ї субструктури збільшується від 1-ї структури до 4-ї. Важливість її визначається і її «активністю», оскільки саме розширення 4-ї субструктури приводить до порушення колишніх правил маркіровки термінів; вона руйнує гомогенність «поясів» і створює ділення на прямих і колатеральних родичів” [22, с. 9]. Таким чином, основним змістом трансформації цих систем спорідненості, на думку дослідниці, був перехід від “поясу братів”, як основи системи, до індивіда (его), що стає її центром; від групового – до індивідуального співвідношення родичів між собою [22, с. 12].

Переходячи до аналізу суспільних детермінант виділених структур, Л. В. Маркова пише: “Характер термінології 1-ї субструктури, переважаючої в першій системі спорідненості, створює уявлення, що покоління як би колективно породжує покоління, «брати» – «братів», тому рівень покоління достатній для ієрархії родичів і немає розділення на прямих і бічних. Це, неправильне з біологічної точки зору уявлення, є, очевидно, формою віддзеркалення в спорідненій організації відносин колективної власності, засвідченої в найбільш архаїчних типах великої сім'ї. Насправді, поколінне спадкоємство землі, рівне в межах «коліна», право дядьків на долю сиріт – племінників, якщо їх батько помер до розділу; звідси форма розділу – сегментація і початок генеалогії в групі братів – все це узгоджується з ладом 1 субструктури. Пряма лінія (4 субструктура), що виділилася у зв'язку із спадкоємством приватної власності, не порушує в цілому її ладу. Це відповідає

малому соціальному значенню індивідуальної сім'ї в ранніх формах сімейної громади. Представляється, що перша система спорідненості відображає відносини в братській великій сім'ї, або в ширшій, однотипною з нею по ладу, спорідненій групі (*братерство, влака, рід*). Архаїчний лад першої системи і факт її розповсюдження в області найбільшого збереження у південних слов'ян громадсько-родових пережитків говорять на користь гіпотези про «фратріархальну» велику сім'ю як найбільш ранню з її відомих форм.

Якщо прийняти, що 4 субструктура є віддзеркаленням зв'язків за лінією індивідуального спадкоємства, то слід визнати рушійною пружиною в трансформації спорідненої організації розвиток приватної власності” [22, с. 13-14].

У зв'язку з цим Л. В. Маркова також відзначає, що “стійкість роздвоєння дядьків при тенденції до однакового позначення тіток можна, очевидно, пояснити впливом звичайного права, що відчужує жінок і їх рідню від спадкоємства...” [22, с. 16], а “біфуркація в системах спорідненості південних слов'ян відображає характерні для них позаекономічні відносини (взаємодопомога, сумісний захист від ворогів, причетність до певних ритуалів, торжеств і ін.), якими патрілінійні родичі пов'язані з іншими «родами» через жінок” [22, с. 16].

Таким чином, можна відзначити, що суспільні структури і інститути, що зумовили виникнення і функціонування південнослов'янських, зокрема болгарських, типів систем термінів спорідненості і їх окремих особливостей визначені Л. В. Марковою точніше і конкретніше, ніж у І. Георгієвої, Д. Москової и Л. Радевої, які лише абстрактно посилаються на архаїчні соціальні об'єднання, типа великої сім'ї. Основні риси еволюції системи термінів спорідненості теж в цілому намічені вірно, але конкретна типологія Л. В. Маркової і її критерії носять дискусійний характер, і більш сталі в етнології принципи типологізації, навпаки, представлені в дослідженнях болгарських авторів.

Підводячи деякі підсумки, можна сказати, що дослідження термінології і системи термінів спорідненості болгар метрополії, перш за все, в роботах фахівців Болгарської Академії наук і Л. В. Маркової намітили основні проблеми і шляхи їх рішення в цій галузі науки. Зібраний багатий фактичний матеріал, який, на жаль, лише частково введений в широкий науковий обіг. Проте отримані результати є тільки першим етапом на шляху до детального висвітлення соціальних, історичних і етнічних детермінант термінологічного і структурного різноманіття системи спорідненості болгар. У свою чергу, всебічний аналіз цієї підсистеми культури і мови болгар може зіграти ключову роль у вирішенні багатьох проблем етнографії і історії цього народу.

Першим, хто звернув увагу на термінологію спорідненості болгар Російської імперії, був М. С. Державін, згодом відомий славіст-історик і філолог. Його стисла характеристика цієї частини лексики болгар вперше була опублікована в науковому періодичному виданні [13, с. 137-138], а згодом увійшла до його фундаментальної праці, присвяченої етнографії і лінгвістиці цієї етнічної групи [14, с. 99-100]. Аналіз термінології спорідненості болгар у М. С. Державіна відсутній, його відомості носять суто описовий характер, та і цей опис дуже фрагментарний.

Наприклад, дослідник відзначає, що “принцип пошани до старших” “має повну силу в болгарській сім’ї; так, наприклад, молодший брат старшого завжди називає тільки загальним ім’ям *бати*, *лале*, а зятя *бачо*, *бака*, *бае*; у Бессарабській губернії – *сваку*; менша сестра старшу загальним ім’ям *кака*; цими ж іменами і взагалі всі молодші члени сім’ї називають всіх старших; невістка до своєї свекрухи завжди звертається, як дочка до матері, називаючи її ім’ям *мамо*. Старші ж члени молодших називають за їх іменами” [14, с. 99].

Далі слідує перелік назв кровних родичів, враховуючи деякі діалектні відмінності. Для нас представляє інтерес матеріали автора по термінології спорідненості болгар Тер-

нівки, суч. Запорізькій області, оскільки ми не маємо інших матеріалів по цій етнографічній групі, а також, оскільки це – єдине сіло в Україні, засноване виключно переселенцями із Західної Болгарії, що мають іншу систему термінів спорідненості, ніж східні болгари і не представлені більше в українсько-молдавській діаспорі. Так, “тітка по матері” у інших груп болгар називається тим же терміном, що і “тітка по батькові”, у болгар же Тернівки сестра матері називалася *тэтка*, тоді, як сестра отця – *леля* [14, с. 100].

Дослідник також досить детально зупиняється на спорідненості за свояцтвом, особливо стійко вона зберігалася знову ж таки у тернівських болгар: “Невістка в Бердянському повіті і в Бессарабській губернії називається словом *буля* (так її називають молодші члени сім’ї) або *булка* (так її називають старші члени); менша невістка старшу називає словом *како*, а її чоловіка – *бачу* або *бате*; у Бессарабській губернії цим ім’ям вона називає всіх братів чоловіка, їх дітей, двоюрідних братів, якщо вони були народжені до приходу її в будинок; всі сестри чоловіка вона називає тут *язе*; вони по відношенню до неї *зылви*, а брати – *девери*; декілька невісток в будинку називаються *итърви*; наречена називається тут словом *гудиница*. У Феодосійському повіті для нареченої і невістки вживають одну назву «*булка*»; у Мелітопольському повіті невістка називається словом *снаа*, наречена – *годеница*; старшу дочку свого свекра невістка називає тут *калино*, меншу – *ябалка*; старшого брата свого чоловіка – *лале*; першого наступного за чоловіком брата – *брайно*, наступного – *драгинко*, третього – *савелько*...” [14, с. 100].

Словом, заслугою М. С. Державіна є те, що він вперше звернув увагу на таке найважливіше етнографічне джерело як номенклатура спорідненості. З іншого боку, робота М. С. Державіна представляє інтерес тільки як джерело, обмежене за обсягом.

Наступна робота, в якій з етнографічних позицій згадується термінологія спорідненості болгар СРСР, побачила світло тільки в 1966 р. У ній Л. В. Маркова, розглядаючи особли-

вості культури і побуту болгарської етнічної групи, згадує, що у них до цього дня збереглася старовинна термінологія спорідненості, що охоплює велике коло родичів і свояків і що розрізняє таких по чоловічій і жіночій лінії [21, с. 11].

Болгарський дослідник І. Георгієва в своїй статті, що побачила світло в 1981 р., згадує про систему термінів спорідненості болгар діаспори. Вона пише: “Термінологічна система споріднених назв болгар, переселених до Бессарабії і Південної Росії ще на початку ХІХ ст. носить ті ж риси системи і має ті ж споріднені терміни, які характерні для областей, з яких походять переселенці (*каинчо, буля, калина, свако*) – для Східної Болгарії, *калеко* – Південна Болгарія, *язя* – Північно-Східна Болгарія, *тетка* і її чоловік *уйчо* – для Західної Болгарії, *лало* для старшого брата в Західній Болгарії і т. д.” [8, с. 232-233], посилаючись на згадані вище матеріали М. С. Державіна.

З її висновками, в цілому, можна погодитися. В більшості випадків термінологія болгар діаспори співпадає з термінологією тих районів, з яких вони переселилися. Проте в Бессарабії відбувалися процеси змішення між різними групами болгарського народу, що знайшло віддзеркалення і в термінології спорідненості, в деяких мікрорегіонах Північно-Західного Причорномор’я ці процеси не мали істотного значення, але в інших, в результаті таких процесів, склалися своєрідні термінологічні системи, що не зводяться до таких в метрополії. Так, своєрідна термінологія деяких сіл в районі м. Болграда, де активно змішувалися не тільки болгары – представники різних субетнічних груп, але і болгары з гагаузами. З іншого боку, численна в діаспорі група так званих туканців – переселенців з Північно-Східної Болгарії не має аналогів в метрополії, у тому числі і в термінології спорідненості, оскільки значна їх частина свого часу виселилася з прабатьківщини, а ті, що залишилися асимілювалися іншими групами, що поселилися на місце тих, що пішли.

Що стосується системи термінів спорідненості, то за останні 200 років вона зазнала значних трансформацій, як в метрополії, так і в діаспорі, природно, ці процеси не були синхронними. Тому, хоча спочатку система термінів спорідненості болгар-переселенців і їх родичів, що залишилися на батьківщині, була єдиною, єдиними були і напрями трансформації, але швидкість цих процесів, а, відповідно, і той підсумок, який ми маємо на сьогоднішній день, різняться.

Спираючись на дуже неповні, а деколи і неточні (у визначенні ареалу побутування термінів) відомості М. С. Державіна, І. Георгієва, звичайно ж, транслює ці неточності. А саме: термін *каинчо* характерний не для всіх болгар північно-східної діаспори і Східної Болгарії. У нас він фіксується тільки в одній нечисленній групі шуменських болгар, що складають більшість лише в двох селах Бессарабії – Криничному (та її вторинних колоніях) і Червоноармійському. Термін *калина*, хоча широко, але далеко не повсюдно, поширений у болгар діаспори і в Східній Болгарії. Термін *калеко* – не тільки у переселенців з Південної Болгарії, але і у згадуваних туکانців – з Північно-Східної Болгарії. Чоловік тітки, у М. С. Державіна, не *уйчо*, а *уке*, *уте* [14, с. 100], він характерний для переселенців з Північно-Західної Болгарії (Тернівка Запорізької області). *Зязя* – не в Північно-Східній Болгарії, а тільки у однієї, невеликої групи північно-східних болгар – гребенців, представлених в діаспорі населенням Вільшанки і декількох її дочірніх сіл.

На жаль, не звернули належної уваги на термінологію спорідненості автори “Атласу болгарських говірок в СРСР”. Матеріал по термінології спорідненості міг бути одним з вирішальних в розв’язанні найважливішої задачі, поставленої в цій роботі, – картографування діалектних відмінностей болгар України і Молдавії. У роботі були картографовані тільки відмінності в двох термінах спорідненості – для позначення матері, і для позначення дочки. Перший має тут два варіанти – *майка* – у більшості болгар Радянського Союзу і

майка – в двох західноболгарських говірках – тернівської і шопської, у ряді фракійських говірок одеської групи і в одному балканському говорі в Комраті [1, с. 59]. Другий – також в двох варіантах – *дъштеря* – в більшості говірок, і *штерка* – в більшості фракійських говірок; у деяких говірках відоме також російське запозичення *дочка* [1, с. 73-74].

Деякі матеріали по цій лексичній групі містяться також і в інших роботах, виданих у зв'язку з підготовкою “Атласу”, проте, вони, в частині термінології спорідненості, дуже фрагментарні і часом неточні [3; 4, с. 3-84; 5, с. 5-123; 6, с. 9-63; 15, с. 18-62; 26, с. 64-134; 48, с. 84-98].

У контексті цього – лінгвістичного – напряму вивчення термінології спорідненості останніми роками вийшло декілька робіт філологів, в яких згадуються деякі болгарські терміни спорідненості, проте, ні нових емпіричних матеріалів, ні нового осмислення цієї проблематики, принаймні, в етнологічному аспекті вони не дають [16, с. 337-350. 340-341, 343, 345, 349; 17, с. 63-67; 18, с. 23, 24, 28, 34, 38 и др.; 2].

Термінологія і система термінів спорідненості болгар сіла Євгенівка знайшла віддзеркалення в роботі, присвяченій етнографії цього села [25, с. 49-51, 68]. Проте даний розділ роботи грішить масою фактичних помилок і носить компілятивний характер, повторюючи ті дані, які раніше вже були опубліковані.

Відміченим практично вичерпуються роботи (за винятком досліджень автора цих рядків), в яких аналізуються або навіть просто згадуються номенклатура і система термінів спорідненості болгар України і Молдови.

Фактично першою публікацією, що започаткувала наукове вивчення системи термінів спорідненості болгар діаспори з'явилася постановочна доповідь В. Н. Станко, що побачила світло в 1991 р. і характеризувала перші результати досліджень в цьому напрямі, розпочаті на історичному факультеті Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова [27, с. 150-151]. Розвиток цей напрям отримав в роботах автора

цих рядків (деякі з них – у співавторстві) [41, с. 71-78; 42, с. 163-182; 43, с. 30-34; 44, с. 86; 31, с. 86-88; 32, с. 84-92; 33, с. 36-37; 34, с. 70-78; 35; 28, с. 79-86; 29, с. 99-102; 30, с. 15-27; 36, с. 353-367; 37, с. 38-40; 38, с. 234-245; 39, с. 587-607]. Крім цього, деякі результати даного дослідження, що охопило згодом також і представників інших балканських етнічних груп – гагаузів і албанців, були використані в публікаціях Ю. О. Шабашової [45, с. 37, 39-41; 46, с. 93; 47, с. 37-38], М. М. Шабашової (Маленкової) [20, с. 131-137] і в навчальному посібнику В. Г. Кушніра [19, с. 187].

Таким чином, до досліджень, розпочатих в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова на рубежі 80–90- х рр. ХХ ст. термінологія і система термінів спорідненості болгар України і Молдови фактично предметом наукових досліджень не була. Виключенням з цього може вважатися хіба що фрагментарна публікація термінології спорідненості болгар в роботі М. С. Державіна.

Підводячи підсумки, можна сказати, що до теперішнього часу склалася певна традиція в дослідженні системи спорідненості болгар метрополії, але цей бік культури болгар України і Молдови розпочав досліджуватися лише на початку 1990-х років в Одеському університеті.

Shabashov A. V.

HISTORY OF THE STUDYING OF THE KINSHIP TERMINOLOGY SYSTEM AMONG THE BULGARIANS

Summary

Given study is a denoted history of the study of the kinship terminology system among the Bulgarians, both parent states, and in Ukraine and Moldova. The author comes to conclusion that at present formed the certain tradition in study of the kinship terminology system among the Bulgarians parent states, but this side of the culture beside among the Bulgarians of Ukraine

and Moldova begin be researched only at the beginning initially 1990-h years in Odessa university.

Key words: *kinship terminology, kinship terminology system, Bulgarians.*

Шабашов А. В.

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ СИСТЕМЫ ТЕРМИНОВ РОДСТВА БОЛГАР

Реферат

Данное исследование посвящено истории исследования системы терминов родства болгар, как метрополии, так и в Украине и Молдове. Автор приходит к выводу, что в настоящее время сложилась определенная традиция в исследовании системы терминов родства болгар метрополии, но эта сторона культуры у болгар Украины и Молдовы начала исследоваться только в начале 1990-х годов в Одесском университете.

Ключевые слова: *термины родства, система терминов родства, болгары.*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

БЕ – Българска етнология (София).

БЕЖ – Болгарский ежегодник (Харьков).

БСП – Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали (Велико Търново).

БФ – Български фолклор (София).

ЗІФ – Записки історичного факультету (Одеса).

ИЕИМ – Известия на етнографския институт и музей (София).

ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии (Симферополь).

НТЕ – Народна творчість та етнографія (Київ).

РСБ – Родопски сборник (София).

СБНУН – Сборник за народни умотворения и народопис, издава българската Академия на науките в София.

СМБД – Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР (Москва).

СЭ – Советская этнография (Москва).

ЭО – Этнографическое обозрение (Москва).

Джерела та література

1. Атлас болгарских говоров в СССР : в 2 ч. Ч. 1. Вступительные статьи. Комментарии к картам / под. ред. С. Б. Бернштейна; [сост. С. Б. Бернштейн, Е. В. Чешко, Э. И. Зеленина]. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 84 с.
2. Барболова З. Т. Кратък речник / З. Т. Барболова // Болгарські говори в Україні. – Вип. 2. Барболова З. Т. Българският говор в с. Червоноармейское (Кубей), Бесарабия. – Одеса : «Астропринт», 1999. – 152 с.
3. Бунина И. К. Говор ольшанских болгар : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук. – М., 1951. – 15 с.
4. Бунина И. К. Лексический состав говора ольшанских болгар / И. К. Бунина // СМБД. – 1953. – Вып. 3. – С. 3-84.
5. Бунина И. К. Звуковой состав и грамматический строй говора ольшанских болгар / И. К. Бунина // СМБД. – 1953. – Вып. 4. – С. 5-123.
6. Бунина И. К. Словарь говора ольшанских болгар / И. К. Бунина // СМБД. – 1954. – Вып. 5. – С. 9-63.
7. Георгиева И. Отношения на родство, отразени в българската роднинска терминология / И. Георгиева // Първи конгрес на българското историческо дружество. 27 – 30 януари 1970 г. – Т. 2. – София,

1972. – С. 249 – 252.
8. Георгиева И. Родствени връзки и роднински названия / И. Георгиева // Българска народна култура. Историко-етнографски очерк. – София : Наука и изкуство, 1981. – С. 228 – 234.
 9. Георгиева И. Системата на родство в Средните Родопи / И. Георгиева, Д. Московска // РСб. – 1976. – Т. 4. – С. 79 – 113.
 10. Георгиева И. Роднинските названия у нас (предварително съобщение) / И. Георгиева, Д. Московска, Л. Радева // ИЕИМ. – 1971. – Кн. 13. – С. 271 – 285.
 11. Георгиева И. Терминологична система на кръвно родство у българите / И. Георгиева, Д. Московска, Л. Радева // ИЕИМ. – 1972. – Кн. 14. – С. 159 – 174.
 12. Георгиева И. Опыт изучения системы кровного родства у болгар / И. Георгиева, Д. Московска, Л. Радева // СЭ. – 1973. – № 2. – С. 60–68.
 13. Державин Н. С. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губерния / Н. С. Державин // ИТУАК. – 1908. – № 41. – С. 1 – 237, табл.
 14. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. / Н. С. Державин // СБНУН. – 1914. – Кн. 29. – XII, 259 с., ХСVIII л. ил.
 15. Журавлев В. К. Говор села Криничное (Чешма-Варуита) / В. К. Журавлев // СМБД. – 1955. – Вып. 7. – С. 18 – 62.
 16. Колесник В. О. Етнолінгвістична специфіка болгарських говірок вільшанського типу / В. О. Колесник // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Збірка наукових робіт, присвячена 135-річчю Одеського державного університету ім.

- І. І. Мечникова. – Одеса: «АстроПринт», 2000. – С. 337 – 350.
17. Колесник В. О. Вживання артикля з назвами родичів в болгарських переселенських говірках / В. О. Колесник // Одеська болгаристика: Науковий щорічник Одеського товариства болгаристів. – Вип. 2. “Історія та культура болгар і греків Півдня України: до 200-річчя заснування с. Тернівка”. – Одеса, 2004. – С. 63 – 67.
 18. Колесник В. А. Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий). Бесарабия. Речник / В. О. Колесник // Български говори в Украйна. – Вип. 4. – Одеса: Друк, 2008. – 376 с.
 19. Кушнір В. Г. Народознавство Одещини. Навч. посібник / В. Г. Кушнір. – Одеса: Гермес, 1998. – 245 с.
 20. Маленкова М. Н. Некоторые изыскания в области терминологии системы родства у гагаузов (на материалах с. Димитровка Одесской обл. Украины) / М. Н. Маленкова // Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 7-ой годовщине Гагауз Ери (Гагаузии). “О развитии научных исследований в области истории гагаузского народа и проблем экономического становления современной Гагаузии”. 21–23 декабря 2001 г. – Т. 1. История и этнография. – Комрат, 2003. – С. 131 – 137.
 21. Маркова Л. В. Некоторые тенденции развития культуры и быта болгар Юго-Западных районов СССР. (К вопросу об устойчивости этнических традиций) / Л. В. Маркова. – М.: б/изд., 1966. – 17 с.
 22. Маркова Л. В. Трансформация южнославянской системы родства и ее соотношение с семейно-родственной структурой / Л. В. Маркова. – М.: Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы,

1973. – 20 с. – (Доклады советской делегации на IX Международном конгрессе этнологических и антропологических наук. Чикаго, сентябрь 1973 г.).
23. Москова Д. Етнографско значение на българските роднински названия / Д. Москова, Л. Радева // Първи конгресс на Българското историческо дружество 27–30 януари 1970 година. – Т. 2. – София: Издателство на българската Академия на науките, 1972. – С. 243 – 247.
 24. Никулина М. В. Болгары / М. В. Никулина // Система личных имен у народов мира. Под ред.: Крюков М. В. Джарылгасинова Р. Ш. Никонов В. А. Решетов А. М. – М.: Наука, 1989. – С. 82 – 85.
 25. Очерки этнографии болгарского населения Евгеновки Тарутинского района Одесской области // Одеська болгаристика: Науковий щорічник Одеського товариства болгаристів. – Вип. 1. – Одеса, 2003. – С. 6 – 70.
 26. Полторадиева-Зеленина Э. И. Словарь говора болгарского села Суворово Одесской области УССР / Э. И. Полторадиева-Зеленина // СМБД. – 1954. – Вып. 5. – С. 64 – 134.
 27. Станко В. Н. Изучение системы кровного родства у болгар южной Украины. (К проблеме этнографии болгарской диаспоры) / В. Н. Станко // Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы. Тезисы докладов и сообщений Второй всесоюзной конференции по болгаристике (II Дриновских чтений). 5–7 февраля 1991 г. – Харьков, 1991. – С. 150–151.
 28. Станко В. Н. Этнографическое изучение болгар Южной Украины в Одесском университете: Методика и направление исследований / В. Н. Станко, А. В. Шабашов // ЗІФ. – 1996. – Вип. 3. – С. 79 – 86.

29. Станко В. Н. Етнографското изучаване на българите от Южна Украйна в Одеския университет: методика и направление на изследванията / В. Н. Станко, А. В. Шабашов // БЕ. – 1996. – Кн. 2. – С. 99 – 102.
30. Станко В. Н. Этнологическая болгаристика в Одесском университете / В. Н. Станко, А. В. Шабашов // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іґа). – Одеса: Друк, 1999. – С. 15–27.
31. Шабашов А. В. Система родства болгар как источник для реконструкции социальной организации народа / А. В. Шабашов // III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. Тезисы докладов. – Харьков, 1994. – С. 86–88.
32. Шабашов А. В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины) / А. В. Шабашов // ЭО. – 1995. – № 3. – С. 84–92.
33. Шабашов А. В. Ойконимическая группа как этническая микрообщность болгар Украины / А. В. Шабашов // Культурата на българите в Украйна. Международна научно-теоретична конференция. Ноември 1997 г. гр. Болград. – Одесса: «Маяк», 1997. – С. 38–40.
34. Шабашов А. В. Традиционная социальная организация и семья / А. В. Шабашов // Очерки истории и этнографии села Кирнички в Бессарабии. – Одесса: Гермес, 1998. – С. 234–245.
35. Шабашов А. В. Терминология родства и система терминов родства / А. В. Шабашов // Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии. – Одесса: Астропринт, 2003. –

- С. 587–607.
36. Шабашов А. В. Етнологічна болгаристика в Одеському (Новоросійському) університеті: уроки і перспективи / А. В. Шабашов // ЗІФ. – Вип. 16. – Одеса, 2007. – С. 35–54.
 37. Шабашов А. В. Система на крѣвното родство при българите от Южна Украйна. По материали от Одесска и Николаевска област / А. В. Шабашов, Ю. О. Шабашова // БФ. – 1994. – № 3. – С. 71–78.
 38. Шабашов А. В. Система родства у болгар Южной Украины (по материалам Одесской и Николаевской областей) / А. В. Шабашов, Ю. О. Шабашова // БЕЖ. – 1994. – Т. 1. – С. 163–182.
 39. Шабашов А. В. Типологія системи кровної спорідненості у болгар Південної України / А. В. Шабашов, Ю. О. Шабашова // НТЕ. – 1994. – № 4. – С. 30–34.
 40. Шабашов А. В. Н. С. Державин как исследователь терминологии и системы родства болгар / А. В. Шабашов, Ю. О. Шабашова // Наукова спадщина М. С. Державіна і розвиток слов'язнознавства. Матеріали міжнарод. наук. конф. 15–17 травня 1995 року. – Запоріжжя, 1995. – С. 86.
 41. Шабашова Ю. О. Етнографічне районування болгар Одещини та їх етнічні особливості / Ю. О. Шабашова // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. – Вип. 5. З історії та етнографії болгарського населення Одещини. – Одеса, 1994. – С. 36–42.
 42. Шабашова Ю. О. Изучение субэтнических групп болгар Украины / Ю. О. Шабашова // III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. Тезисы докладов. 25–27 октября

- 1994 г. – Харьков, 1994. – С. 91–93.
43. Шабашова Ю. О. Етнографічні групи болгар півдня України / Ю. О. Шабашова // Щорічні записки з історії та етнографії: Збірник науков. статей. – Вип. 1. – Одеса: Друкарський двір, 1995. – С. 37–38.
44. Швецова Т. В. Материалы для словаря болгарских говоров СССР. Словарь говора села Твардицы / Т. В. Швецова // СМБД. – 1954. – Вып. 2. – С. 84–98.